

УДК 347.416 (477)

МЕХАНІЗМ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА НА ВІДМОВУ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Косткіна Ю.О., студентка магістратури

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 64/13, м. Київ, Україна
julia-kostkina@ukr.net*

Статтю присвячено дослідженню механізму здійснення права на відмову в цивільному праві України. Зокрема, у статті проаналізовано такі елементи механізму, як спосіб відмови, повідомлення про відмову та момент зміни або припинення договірних відносин. Щодо кожного елемента наведено приклади із цивільного законодавства. Також у статті розкриваються підстави й умови відмови в цивільному праві України.

Ключові слова: механізм, підстава, умова, спосіб, повідомлення, момент зміни або припинення договірних відносин.

МЕХАНИЗМ СОВЕРШЕНИЯ ПРАВА НА ОТКАЗ В ГРАЖДАНСКОМ ПРАВЕ УКРАИНЫ

Косткина Ю.А.

*Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
ул. Владимирская, 64/13, г. Киев, Украина
julia-kostkina@ukr.net*

Статья посвящена исследованию механизма осуществления права на отказ в гражданском праве Украины. В частности, в статье проанализированы такие элементы механизма, как способ отказа, сообщение об отказе и момент изменения или прекращения договорных отношений. По каждому элементу приведены примеры из гражданского законодательства. Также в статье раскрываются основания и условия отказа в гражданском праве Украины.

Ключевые слова: механизм, основание, условие, способ, сообщение, момент изменения или прекращения договорных отношений.

THE MECHANISM OF FAILURE IN CIVIL LAW OF UKRAINE

Kostkina J.O.

*Taras Shevchenko national university of Kyiv, str. Volodymyrska, 64/13, Kyiv, Ukraine
julia-kostkina@ukr.net*

The article deals with the research the mechanism of the right to failure in Civil Law of Ukraine. It is becoming increasingly difficult to ignore the fact that the issue of the mechanism of the right to unilaterally failure not received legislative solution and is poorly understood in the science of civil law of Ukraine. Recently, researchers have shown an increased interest in this issue because of its controversial nature.

The aim of this study is to develop an understanding of grounds for failure and conditions, to set distinguish between these concepts, to examine elements of the mechanism of the right to failure, to provide a conceptual theoretical framework of such mechanism.

Special attention is given to the description of each element of the mechanism of the right to failure. This research seeks to address the following issues as a way of failure, rejection notice and moment of modification or termination of the contractual relationship. For each element the author gives examples of civil law. In addition, the author analyzes the reasons and conditions of failure in civil law of Ukraine.

As seen from above, it can be concluded that the mechanism of the right to unilateral refusal of the contract (obligation) includes the following elements:

- 1) failure of unilateral way, the essence of which is the use of extrajudicial modification or termination of the contractual relationship;
- 2) notice to the other party of unilaterally terminate, directed party in form, prescribed by law or contract, and in a fixed period;
- 3) moment of modification or termination of the contractual relationship, defined receipt of the notification, unless otherwise specified in the message.

The following conclusion can be drawn from the present study: today, due to the lack of a clear normative regulation of mechanism of the right to failure, amendments should be made to the Civil Code of Ukraine.
Key words: mechanism, base, condition, way of failure, rejection notice, moment of modification or termination of the contractual relationship.

Дослідженням питання відмови в цивільному праві займалися багато вчених. Серед вітчизняних науковців можна назвати таких, як М.О. Єгорова, О.Г. Комісарова, О.І. Міхно, Т.В. Боднар, І.О. Ромашенко, О.В. Оболонкова, І.В. Спасибо-Фатєєва та інші. Незважаючи на це, питання механізму реалізації права на односторонню відмову не отримало законодавчого вирішення, є недостатньо вивченим у науці цивільного права України та має дискусійний характер, тому й потребує більш детального вивчення.

Метою статті є комплексне дослідження питання механізму здійснення односторонньої відмови в цивільному праві України.

Насамперед існує необхідність розмежування понять «підстава» та «умова» реалізації права на односторонню відмову в цивільному праві України. У юридичній літературі не приділяється достатньої уваги з'ясуванню відмінностей зазначених понять. Водночас наявність теоретичних розвідок дає підстави заперечувати їх тотожність.

Так, можна підтримати професора П.С. Пацурківського, який зазначає, що як підстава, так і умова не лише відображають різні сторони об'єктивної дійсності, а й відіграють якісно відмінну функціональну роль під час виникнення, зміни та припинення правовідношення [7, с. 222]. У свою чергу для виникнення охоронного правовідношення достатньо однієї підстави, а умов може бути декілька [2, с. 99]. Необхідно зазначити, що умова – це категорія, у якій відображено відношення речі до тих факторів, завдяки яким вона виникає та існує [7, с. 222]. Під підставою розуміється явище, яке породжує інше, що розглядається як наслідок. Умови – це початкові обставини, наявність яких створює можливість появи інших елементів, тоді як підстава є кінцевим результатом і детермінує появу явища [9, с. 47].

Вважаємо, що, говорячи про підстави правомірної односторонньої відмови, слід розрізняти нормативні підстави, які полягають у тому, що одностороння відмова може настати лише за наявності відповідних правових норм, передбачених законом або договором, та юридико-фактичні підстави, якими є порушення умов договору, що дають право стороні договору в односторонньому порядку відмовитися від договору, від прийняття виконання, від зобов'язання. Дійсно, найчастіше можливість відмови від договору передбачається як реакція на порушення договірних зобов'язань, яка дає можливість захистити свої права (ст.16 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України). Це характерно для таких цивільно-правових договорів, як купівля-продаж (ст.678 ЦК України), поставка (ст.712 ЦК України), підряд (ст.858 ЦК України).

Крім спеціальних норм, необхідно відмітити також загальні норми, які регулюють односторонню відмову від виконання договору у зв'язку з його порушенням іншою стороною. Особливість таких норм полягає в тому, що вони розповсюджують свою дію на всі види договорів. Так, якщо внаслідок прострочення боржником виконання зобов'язань договір втратив інтерес для кредитора, він може відмовитися від виконання такого договору (ч.3 ст.612 ЦК України).

Цивільне законодавство знає випадки, коли право однієї сторони розірвати договір в односторонньому порядку не залежить від факту його порушення іншою стороною (наприклад, за договором банківського рахунку, за договором схову). Проте не завжди таке право мають обидві сторони. Іноді право розірвати договір в односторонньому порядку має лише одна з них. Таке право має лише комітент, за договором схову (ст.953 ЦК України) – покладодавець, за договором банківського рахунку – клієнт. Для захисту більш слабкої сторони в таких договорах законодавець позбавив іншу сторону права на односторонню відмову та «фактично надав слабшій стороні додаткові права» [4, с. 101].

Як наголошує Т.В. Боднар, крім порушень умов договору, до фактичних підстав можуть бути віднесені також інші обставини, з якими закон або договір пов'язують право на односторонню відмову (наприклад, суттєве погіршення майнового стану дарувальника, передбачене ч.1 ст.724 ЦК України) [3, с. 393].

Крім того, варто звернути увагу, що в деяких випадках законодавець взагалі не пов'язує право на односторонню відмову з якими-небудь фактичними підставами (обставинами), відносячи його на розсуд сторін договору. Зокрема, ч.1 ст.739 ЦК України передбачено, що платник безстрокової ренти має право відмовитися від договору ренти; абз.2 ч.1 ст.763 ЦК України встановлено, що кожна зі сторін договору найму, укладеного на невизначений строк, може відмовитися від договору в будь-який час, письмово попередивши про це другу сторону за один місяць, а в разі найму нерухомого майна – за три місяці.

З огляду на вищенаведене можна дійти висновку про те, що лише сукупність юридичної та фактичної (за їх необхідності) підстав створює підставу для односторонньої відмови в договірних відносинах.

Від підстав права на односторонню відмову слід відрізнити умови реалізації зазначеного права, тобто обставини, що сприяють його здійсненню. До умов реалізації права на односторонню відмову Т.В. Боднар відносить, зокрема, невизначеність терміна укладеного договору (ч.2 ст.408, ч.1 ст.739, ч.2 ст.763 ЦК України). У деяких випадках такі умови можуть бути відсутніми (наприклад, ст.790 ЦК України) [3, с. 393].

О.В. Оболонкова серед умов односторонньої відмови виділяє спеціальну правову підставу та обов'язкове повідомлення про відмову уповноваженої сторони його адресата [6].

Більш обґрунтованою вбачається позиція Т.В. Боднар, яка не відносить зазначене повідомлення до умов односторонньої відмови, а розглядає його як один з елементів механізму реалізації права на односторонню відмову [3, с. 934].

Оскільки ЦК України не встановлює форму такого повідомлення (письмова або усна), вважаємо, що відправним пунктом у вирішенні цієї проблеми може слугувати ч.3 ст.214 ЦК України, відповідно до якої відмова від правочину вчиняється в такій самій формі, у якій було здійснено сам правочин.

Аналогічної позиції дотримується Н.М. Процьків, яка звертає увагу, що в цивільному законодавстві немає загального правила щодо того, у якій формі повинна здійснюватися відмова від виконання договору. Є окремі вказівки щодо певних договорів. Проте з огляду на те, що одностороння відмова являє собою правочин, Н.М. Процьків робить висновок, що одностороння відмова від виконання договору повинна здійснюватися в тій же формі, що й договір, якщо із закону, договору або звичаїв ділового обороту не постає інше. Крім того, такий правочин має відповідати умовам дійсності [8, с. 69].

Щодо питання про необхідність нотаріального посвідчення відповідного повідомлення, якщо сам правочин було посвідчено нотаріально, вважаємо обґрунтованою позицію, що відмова від правочину нотаріальному посвідченню не підлягає. Такий висновок постає, по-перше, з того, що відповідна вимога прямо законодавством не передбачається, а по-друге, ЦК України відомі лише дві форми правочину: усна та письмова (ч.1 ст.205 ЦК України).

Одним з елементів механізму реалізації права на односторонню відмову є спосіб його реалізації. Здійснюючи право на односторонню відмову, уповноважена сторона на власний розсуд і без урахування думки адресата відмови припиняє зобов'язання, а інша сторона змушена зазнавати такої відмови. У цій ситуації відносини учасників зобов'язання перериваються, мети, яка була поставлена за його виникнення, не може бути досягнуто, тобто в цьому випадку зобов'язання припиняється способом, відмінним від його здійснення [5, с. 185]. При цьому не відбувається заміни первісного надання будь-яким іншим, що

притаманне таким способам припинення зобов'язання, як новація, надання відступного, а також зарахування [6].

За названої причини кількість випадків, у яких допускається використання права на односторонню відмову, має обмежуватися, а причини, що послуговували підставою для його здійснення, – бути досить серйозними.

Необхідність таких винятків, зокрема, може бути викликана необхідністю захисту інтересів добросовісного учасника зобов'язання за його найбільш суттєвих порушень іншою стороною, прагненням запобігти економічним втратам, які можуть виникнути в однієї зі сторін зобов'язання в разі подальшого збереження зобов'язальних відносин (за умови незначних втрат для іншої сторони зобов'язання), а також іншими обставинами, за яких дострокове припинення зобов'язання з волі одного з учасників буде більш вдалим, ніж збереження зобов'язання незмінним [6].

З наведеного постає, що однією з характерних особливостей механізму реалізації права на односторонню відмову є спосіб односторонньої відмови. Досліджуючи питання порядку розірвання договору за ініціативи однієї сторони, Н.М. Процьків слушно зауважує, що договір можна розірвати в позасудовому порядку, тобто без звернення до суду й без дотримання складної процедури. Н.М. Процьків стверджує, що в такому разі стороні надається не право вимагати розірвання договору, а право розірвати договір своїм волевиявленням. Це є розірванням договору в односторонньому порядку, яке реалізується у формі односторонньої відмови від виконання договору. Для того щоб договір припинив свою дію, достатньо лише заявити своєму контрагенту про відмову від виконання договору [8, с. 68-69].

У деяких випадках закон прямо вказує на право розірвати договір в односторонньому порядку (наприклад, договір доручення). Таким чином, для розірвання договору не потрібно попередньо отримувати згоду іншої сторони та звертатися до суду в разі відмови або неотримання відповіді (судовий порядок).

Варто погодитися з позицією Н.М. Процьків, що одностороння відмова від виконання договору є дією фізичної або юридичної особи, спрямованою на припинення цивільних прав та обов'язків, які постають із договору, тобто є правочином. Однак, на відміну від розірвання договору за угодою сторін, відмова від виконання – це односторонній правочин. Для її здійснення достатньо вираження волі ініціатора розірвання договору. Сам факт відмови у вигляді заяви або відповідних дій дозволяє вважати договір розірваним, якщо така відмова допускається законом або договором.

Як з'ясуємо з викладеного, спосіб реалізації права на односторонню відмову полягає в застосуванні позасудового порядку припинення договірних відносин. Наслідком односторонньої відмови від договору є розірвання договору в односторонньому порядку. На підтвердження такої позиції можна навести приклади. Зокрема, відповідно до ч.1 ст.214 ЦК України особа, яка вчинила односторонній правочин, має право відмовитися від нього, якщо інше не встановлено законом; ст.615 ЦК України регламентує, що в разі порушення зобов'язання однією стороною друга сторона має право частково або в повному обсязі відмовитися від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом.

Серед елементів механізму реалізації права на односторонню відмову виділяють строк для здійснення відповідної відмови від договору внаслідок порушення його умов. Виняток становлять лише ч.3 ст.700 ЦК України, у якій ідеться про «розумний строк», і ч.3 ст.997 ЦК України, відповідно до якої сторона договору страхування зобов'язується повідомити іншу сторону про свій намір відмовитися від договору страхування не пізніше, ніж за тридцять днів до припинення договору, якщо інше не встановлено договором.

На думку Н.М. Процьків, у диспозитивних нормах, присвячених окремим видам договорів, іноді закріплюється презумпція на користь визнання (як правило, за пасивною стороною) можливості в будь-який час відмовитися від договору без будь-яких негативних наслідків для себе. Крім того, можливість односторонньої відмови може допускатися також імперативною нормою. Таке право має повірений у договорі доручення (ст.1008 ЦК України (відмова від такого права є недійсною)), поклажадавець у договорі схову (ст.953 ЦК України) [8, с. 70].

Важливе значення має також момент розірвання договору й припинення зобов'язань сторін у разі односторонньої відмови від виконання договору. Чинне законодавство не містить загального правила щодо визначення, з якого моменту договір є розірваним і припиняються зобов'язання сторін, що постають із договору: з моменту, коли мав місце факт відмови від договору у вигляді заяви чи здійснення відповідних фактичних дій, або з моменту, коли інша сторона дізналася чи повинна була дізнатися про факт відмови. Норми особливої частини ЦК України, як правило, також не дають однозначної відповіді на це питання.

З огляду на двосторонній характер договірних відносин за іншою стороною договору необхідно визнати право на інформацію про стан цих відносин. Сторона має право вважати себе як такою, що перебуває в договірних відносинах, до тих пір, доки не отримає інформацію про протилежне. Тому, на нашу думку, у разі односторонньої відмови від виконання договору моментом його розірвання й припинення зобов'язань сторін є той момент, коли одна зі сторін дізналася або повинна була дізнатися про односторонню відмову іншої сторони від виконання договору. Інший підхід міг би внести невизначеність у цивільний оборот та особливо негативно вплинути на сферу дії підприємницької діяльності.

Тому на сьогодні у зв'язку з відсутністю чіткого нормативного регулювання моменту зміни або припинення договірних відносин у разі односторонньої відмови слід доповнити Цивільний кодекс України нормою про те, що моментом зміни або припинення договірних відносин у разі односторонньої відмови є отримання іншою стороною (сторонами) повідомлення про відмову, якщо строк припинення або зміни договору в майбутньому не вказано в самому повідомленні.

Крім того, до цивільного законодавства варто ввести норми, що стосуються порядку доведення до відома контрагента бажання розірвати договір, який полягає в тому, що з моменту, коли повідомлення (заяву) про односторонню відмову від виконання договору було доведено до відома контрагента, заявник не має права його відкликати.

Таким чином, механізм здійснення права на односторонню відмову від договору (зобов'язання) включає в себе такі елементи:

- 1) спосіб односторонньої відмови, суть якого полягає в застосуванні позасудового порядку зміни або припинення договірних відносин;
- 2) повідомлення іншої сторони про односторонню відмову, направлене їй у передбаченій договором або законом формі та у встановлений строк;
- 3) момент зміни або припинення договірних відносин, який визначається отриманням повідомлення, якщо інший строк не зазначено в самому повідомленні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.
2. Баринов О.В. Юридические факты в советском трудовом праве : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 / О.В. Баринов. – Л., 1980. – 196 с.

3. Боднар Т.В. Односторонний отказ в гражданском праве / Т.В. Боднар // Альманах цивилистики. – 2012. – Вып. 5. – С. 387-401.
4. Брагинский М.И. Договорное право : в 5 кн. / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – М. : Статут, 1999-2006. – Кн. 1 : Общие положения. – 1999. – 792 с.
5. Иоффе О.С. Обязательственное право / О.С. Иоффе. – М. : Юридическая литература, 1975. – 872 с.
6. Оболонкова У.В. Односторонний отказ от исполнения обязательства : научно-практические исследование / У.В. Оболонкова. – К. : Юридическая фирма «Контракт» ; Волтерс Клувер, 2010. – 144 с.
7. Пацурківський П.С. Проблеми теорії фінансового права / П.С. Пацурківський. – Чернівці : ЧДУ, 1998. – 276 с.
8. Процьків Н.М. Правове регулювання розірвання цивільно-правових договорів за цивільним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Н.М. Процьків ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2003. – 167 с.
9. Чистяков А.А. Элементы основания уголовной ответственности : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / А.А. Чистяков ; Министерство внутренних дел Российской Федерации. – Рязань, 1993. – 197 с.

REFERENCES

1. “Civil Code of Ukraine of 16.01.2003. № 435-IV” // *Vidomosti Verkhovna Rada Ukraine*. – 2003. – №№ 40-44. – Art. 356.
2. Barynov O.V. “Legal facts in the Soviet labor law” : thesis for the degree of the candidate of law sciences : major 12.00.05 / O.V. Barynov. – Leningrad, 1980. – 196 p.
3. Bodnar T.V. “Unilateral refusal in civil law” / T.V. Bodnar // *Almanakh civilistiki*. – 2012. – Iss. 5. – 623 p.
4. Braginskiy M.I. *Dogovornoe pravo. Obschie polozheniya* [Contract law. General provisions] / M.I. Braginskiy, V.V. Vitryanskiy. – Moscow : Statute, 1999. – 792 p.
5. Ioffe O.S. *Obyazatel'stvennoe pravo* [Contract law] / O.S. Ioffe. – Moscow : "Yurid. lit.", 1975. – 872 p.
6. Obolonkova U.V. *Odnostoronniy otkaz ot ispolneniya obyazatel'stva : nauchno-prakticheskie issledovanie* [Unilateral termination of the obligation : theoretical and practical study] / U.V. Obolonkova. – Kyiv : Yuridicheskaya firma «Kontrakt», «Volters Kluver», 2010. – 144 p.
7. Pacurkivskiy P.S. *Problemi teorii finansovogo prava* [Problems of the theory of finance law] / P.S. Pacurkivskiy. – Tchernivtsi : CHDU, 1998. – 276 p.
8. Protskiv N.M. “Legal regulation of termination of civil contracts according to the civil legislation of Ukraine” : thesis for the degree of the candidate of law sciences : major 12.00.03 / N.M. Protskiv ; NAS of Ukraine. V.M. Koretsky Institute of State and Law. – Kyiv, 2003. – 167 p.
9. Chistyakov A.A. “Elements of framework of criminal responsibility” : thesis for the degree of the candidate of law sciences : major 12.00.08 / A.A. Chistyakov ; Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation. – Ryazan', 1993. – 197 p.